

Mesto narave v Marxovi teoriji

Abstract

The Role of Nature in Marx's Theory

The article goes against conventional wisdom by presenting Karl Marx as a lucid environmental thinker. In the first part, primitive accumulation is defined as a violent process through which human beings were separated from the natural conditions of their existence and production. Consequently, these natural conditions are no longer perceived by people as their own inorganic body. Connected to this is the emergence of an irreparable metabolic rift between society and nature stemming from the contradictions between capitalist and natural laws. In the second part, the author explains Marx's notion of nature being a free gift to capital – nature only directly affects the production of use value and not the production of value. Nevertheless, nature has many important indirect effects on value – nature performs functions that are free of charge for capital, it serves as a material substrate of value, stimulates additional absorption of surplus labour, increases labour productivity without increasing the value of manufactured goods, etc. In the third part, the author focuses on the key role of money in the abstraction from natural and social dimensions of use value and the subsequent absolute substitutability and purchasability of nature. Related to this are the capital processes of the fragmentation and homogenization of nature and labour, or more broadly, their real and formal subsumption under capital. In the last the article underlines the basic contradiction between capital's urgent need for infinite growth and the finiteness of the planet. This contradiction is unfolding in the current environmental breakdown. As a footnote, the author also touches upon various insights into humanity's future coexistence with nature.

Keywords: Karl Marx, nature, metabolic rift between society and nature, free gifts of nature to capital, real and formal subsumption of nature and labour under capital

Izidor Ostan Ožbolt holds a Bachelor's degree in sociology and philosophy, and is currently a master's student of economics at the School of Economics and Business, University of Ljubljana (izidorostanozbolt@gmail.com).

Povzetek

V članku – v nasprotju s pogostim prepričanjem – Karla Marxa predstavimo kot lucidnega okoljskega misleca. V prvem delu prvotno akumulacijo opredelimo kot proces nasilne ločitve večine populacije od naravnih pogojev lastne eksistence in proizvodnje. Slednjih tako posamezniki ne dojemajo več kot lastno neorgansko telo. S tem povezan je tudi nastanek nepopravljive razpoke znotraj metabolizma

med družbo in naravo, ki je rezultat protislovja med kapitalističnimi in naravnimi zakoni. V drugem delu razložimo Marxovo oznako narave kot brezplačnega darila kapitalu – narava neposredno vpliva le na proizvodnjo uporabne vrednosti, ne pa na proizvodnjo vrednosti. Na slednjo ima kljub temu mnogoter in velik posredni vpliv – narava opravlja funkcije, za katere kapitalu ni treba plačati nič, je materialni substrat vrednosti, služi za dodatno absorpcijo presežnega dela, povečuje produktivnost dela, ne da bi povečala vrednost proizvedenega tržnega blaga in podobno. V tretjem delu se posvetimo ključni vlogi denarja pri abstrakciji od naravnih in družbenih dimenzij uporabne vrednosti ter posledični absolutni zamenljivosti in kupljivosti narave. S tem so povezani kapitalski procesi fragmentacije in homogenizacije narave in dela oziroma, širše, njuna realna in formalna subsumpcija pod kapital. V zadnjem delu *opišemo osnovno nasprotje med kapitalsko zahtevo po neskončni rasti in končnostjo planeta ter iz tega izhajajoč in potekajoč okoljski zlom*. Kot opombo omenimo še uvide v prihodnje upravljanje in sobivanje človeka z naravo.

Ključne besede: Karl Marx, narava, razpoka znotraj metabolizma med družbo in naravo, narava kot brezplačno darilo kapitalu, realna in formalna subsumpcija narave in dela pod kapital

Izidor Ostan Ožbolt je diplomirani sociolog in filozof, študent magistrskega študija ekonomije na Ekonomski fakulteti Univerze v Ljubljani (izidorostanozbolt@gmail.com).

Uvod

Okoljske tematike redko povezujemo z mislijo Karla Marxa. Ta naj bi podcenil vlogo narave v sferi produkcije, se ne posvetil dovolj prepletu družbe in narave ter pomanjkljivo obravnaval okoljske probleme tedanjega časa. Zaradi takšnih in podobnih prepričanj nekateri okoljski teoretiki in aktivisti Marxa ne prepoznavajo kot relevantnega misleca za razumevanje današnjega okoljskega zloma, zaradi česar se ne posvečajo branju njegovih del. K temu prispevajo tudi nekateri teoretiki marksizma, ki še danes – čeprav v mnogo manjši meri kot v preteklosti – okoljske tematike dojemajo kot sekundarne in inferiorne v primerjavi s klasičnimi delavskimi vsebinami. V luči povedanega želimo z obravnavo primarnih Marxovih tekstov in sekundarne literature ugotoviti, kaj nam lahko Marxova teorija pove o razmerju med družbo in naravo, vlogi okolja v sferi produkcije, mestu narave znotraj delovne teorije vrednosti ter o kapitalističnih procesih, ki se izvajajo nad naravo in delom. Naš namen je tudi raziskati razloge, ki določajo in vplivajo na trenutni okoljski zlom, ter organizacijske in praktične implikacije takšnih ugotovitev. Z vsem tem želimo spodbuditi intenzivnejše raziskovanje ter prepletanje marksistične in okoljske teorije in prakse pri nas.

Kapitalistični razvoj ter odnos med družbo in naravo

Primitivna akumulacija

Predpogoj pojava blagovne ekonomije kot prevladujočega produkcijskega načina je vzpostavitev produkcijskega odnosa med kapitalom in svobodnim delavcem. Delavec mora postati dvojno svoboden: ne sme biti niti del produkcijskih sredstev, kot na primer suženj ali tlačan, niti ne sme posedovati produkcijskih sredstev, kot na primer kmet posestnik. Takó svoboden delavec postane mezdni delavec, razmerje med kupcem in prodajalcem delovne sile pa osnovno družbeno razmerje.

Za generalizirano blagovno proizvodnjo morajo biti torej delavci ob pravno-formalni svobodi ločeni tudi od možnosti neposrednega zagotavljanja lastne reprodukcije. Namesto neposredne pridobitve določene uporabne vrednosti neodvisno od tržnih sil si jo morajo zagotoviti z nakupom tržnega blaga z mezdo, pridobljeno znotraj kapitalističnega produkcijskega razmerja. To, kar je prej delavec pridobil v odnosu z naravo neposredno in »brezplačno«, si sedaj priskrbi s prodajo svoje delovne sile. To je radikalno drugače kot v predkapitalističnih družbah, kjer je imel posameznik do naravnih pogojev dela in reprodukcije neposreden dostop. Dojemal jih je kot nekaj, kar »mu pripada kot objektivno, naravno dano neorgansko telo svoje subjektivnosti« (Marx, 1973: 473). Povedano je veljalo tudi v sužnjelastništvu in fevdalizmu, četudi je bil tam specifični preplet narave in delavca prepuščen odločitvi oziroma mediiran prek sužnjelastnika ali fevdalca. Ta sta izkoriščani razred obravnavala kot naravni pogoj svoje reprodukcije in delavca (podobno kot živino) razumela kot pritiklino zemlje.

Marx med ključne pogoje, ki lahko delavcu zagotavljajo neposredno ohranjanje eksistence neodvisno od tržnih razmer, šteje tudi naravne pogoje. Podlaga kapitalističnega produkcijskega načina je tako prvotna akumulacija, zemljiška razlastitev množic, s katero so kmete nasilno odtrgali od njihovih subsistenčnih sredstev in jih vrgli na trg delovne sile kot dvojno svobodne mezdne delavce.

[O]bnašanje dela do kapitala ali do objektivnih pogojev dela kot kapitala [torej] predpostavlja zgodovinski proces, ki razkraja različne forme, v katerih je delavec lastnik ali v katerih lastnik dela. Torej predvsem 1) *Razkrajanje obnašanja do zemlje – zemljišča in prsti – kot naravnega*

pogoja produkcije –, ki jo posameznik dojema kot svoje lastno neorgansko bitje [oz. telo] (Marx, 1973: 497, poudarek v izvirniku).

Nasilni odvzem zemlje je tako

očisti[!] [...] zemljo njenih odvečnih ust, otroke zemlje iztrga[!] od prsi, na katerih so zrasli, in tako spremeni[!] delo na zemlji, ki se je po naravi prikazoval[o] kot neposredni subsistenčni vir, v posredovani subsistenčni vir, ki je povsem odvisen od družbenih odnosov (Marx, 1973: 276).

Narava je tako postala zgolj objekt od in za človeštvo, objekt za golo uporabo in izrabo ter je izgubila svoje preostale pomene.

S procesom prvotne akumulacije je tako velik del družbe izgubil neposreden dostop in odnos z naravo ter prekinil z dojemanjem naravnih pogojev produkcije in reprodukcije kot naravno danega neorganskega telesa svoje subjektivnosti. Naravni pogoji kot življenjska in produkcijska sredstva so se delavcu tako začeli kazati kot odtujeni od njega samega oziroma kot stvari, postavljene na stran kapitala. Sočasno pa si je nekaj posameznikov prisvojilo ogromne površine zemlje ter s tem mezdne delavce in naravne pogoje podredilo kapitalu. Tako so lahko kapitalisti začeli iskati uporabno vrednost delovne sile¹ kot edino absolutno potrebno uporabno vrednost.²

1 Pri Marxu ima blago dvojni značaj, je uporabna vrednost in vrednost. Blago je kot utelešenje konkretnega dela uporabna vrednost. Ta ni nič drugega kot določena koristnost blaga – koristnost dežnika je, da nas varuje pred dežjem. Kot utelešenje abstraktnega, občečloveškega dela pa ima blago vrednost. Ta je prisotna šele v sferi menjave, ko je blago izmenjano na trgu in postavljeno drugo proti drugemu. Takrat se izvršita proces abstrakcije od uporabnih vrednosti in izenačitev blaga kot vrednosti. Za razliko od uporabne vrednosti tu niso več prisotne kvalitativne, temveč zgolj kvantitativne razlike med blagom. Vrednost lahko torej spoznamo s pomočjo menjalne vrednosti kot pojavne oblike vrednosti šele v sferi menjave. Njene velikosti pa ne določa delovni čas, ki ga individualno porabi posamezni producent, temveč družbeno potrebni delovni čas, tj. tisti delovni čas, ki »ga zahteva proizvodnja kakršnekoli uporabne vrednosti ob danih družbeno-normalnih produkcijskih pogojih in ob družbeno povprečni stopnji spretnosti in intenzivnosti del« (Marx, 2012: 32).

2 Še slabše kot mezdni delavci jo odnesejo tisti, ki so označeni in razumljeni kot del narave. Razkol ne poteka po jasni črti človek/družba : narava, temveč človeka preseka po sredi. K naravi spada tudi del človeštva, ki ga kapital v nuji po čim večji akumulaciji kapitala z najrazličnejšimi praksami označi, degradira in reducira na nečloveka, na gola produkcijska sredstva, na del narave oziroma kot pravita Patel in Moore (2017: 24): »Vzpon kapitalizma nam je ob ideji, da je družba relativno neodvisna od mreže življenja, dal tudi idejo, da večina žensk, staroselcev, sužnjevi in koloniziranih ljudi ne spada v celoti med ljudi in tako niso polnopravni člani družbe. To so ljudje, ki niso – oziroma so komaj – ljudje. So del narave; s tem ko so obravnavani kot družbeni izobčenci, so pocenjeni. Razklanje narave od družbe, divjih od civiliziranih je ustvarilo pogoje za vzpostavitev drugih poceni stvari.« Tako so na primer v 16. stoletju Kastiljci staroselce iz Andov pojmovali kot naturales (prav tam: 51). Takšni procesi »naturalizacije« potekajo tudi

Razpoka znotraj metabolizma med družbo in naravo

Marx izraz metabolizem uporablja v ekološkem pomenu, in sicer kot dialektičen, soodvisen in dinamičen odnos med družbo in naravo (Foster, 2000: 141–178). V tem odnosu gre za izmenjavo in regulacijo energije in snovi med družbo in naravo. Takšen metabolizem je mediiran prek človeškega dela. Človek z delom kot procesom med njim in naravo spreminja svet, samega sebe (lastno notranjo naravo) in svoj odnos do sveta (distinktivne človeško-naravne odnose); hkrati je povratno spremenjen s strani narave. Takšen družbeno-ekološki metabolizem je reguliran tako s strani naravnih, fizikalnih zakonov, ki vladajo v naravi, kot s strani družbenih, zgodovinsko specifičnih zakonov ter človeškega dela in njegovega razvoja v zgodovinsko specifičnih družbenih razmerah. Zаметke takšne zastavitve koncepta metabolizma lahko delno najdemo že v Marxovem zgodnejšem obdobju. Tako na primer v *Kritiki nacionalne ekonomije* (1979: 307–8) pravi: »Človek živi od narave, to pomeni: narava je njegovo telo, s katerim mora ostati v trajnem procesu, da ne bi umrl.«

Če pridejo družbeni zakoni v navzkrižje z naravnimi zakoni in naravnimi pogoji, ki tvorijo osnovo za človeško eksistenco, se pojavi »razpoka« znotraj metabolizma med družbo in naravo (Marx, 2010: 799). Pride do odtujitve posameznika od naravnih pogojev njegove eksistence ter do netrajnostnega, težko reverzibilnega in kaskadnega poslabšanja osnovnih okoljskih pogojev za preživetje človeške družbe. Razpoko poskušajo največkrat prekriti ter zakasniti njene najhujše posledice predvsem z geografsko razširitvijo aktivnosti (na primer kolonializem) in s tehnološkimi rešitvami. Opisano se dogaja v kapitalističnem produkcijskem sistemu tako na splošni, sistemski ravni kot na posameznih ravneh (na primer razpoka znotraj dušikovega, fosfornega ali ogljikovega cikla). Čeprav vsako delo v kateremkoli družbenem sistemu pomeni prisvojitve narave, je kapitalistični produkcijski sistem – kot bomo podrobneje spoznali v nadaljevanju – z lastninskimi odnosi, podrejanjem človeka in narave čim večji presežni vrednosti, razumevanjem narave kot brezplačnega darila kapitalu, potrebo po neskončni rasti, homo-

danee, najvidneje na konfliktnih območjih in na področju z njimi povezane begunske tematike ter z razlaščenjem neevropskih ljudstev in nadaljevanjem procesa primitivne akumulacije na periferiji globalnega kapitalističnega sistema. Tako lahko boj razlaščenih kmetov in kmetič po svetu, njihove zahteve po skupnostni zemlji in trajnostnejši pridelavi ter geslo zemljo kmetom! razumemo kot širši strukturni in ne zgolj ozko ekonomski klic. V tem klicu lahko torej na eni strani prepoznamo zahteve po sistemski razrešitvi razpoke znotraj metabolizma med družbo in naravo (glej naslednje podpoglavje), ponovni zagotovitvi neposrednega dostopa (in odnosa) do narave ter ponovni »pridobitvi« naravno-danega neorganskega telesa lastne subjektivnosti. Na drugi strani pa pomenijo kolektivno skrb za naravo, njeno uporabo za zadovoljevanje družbenih potreb (in ne profita) ter zmožnost spreminjanja in produciranja nas samih v vsestranska človeška bitja (Marxov koncept revolucionarne prakse (Lebowitz, 2014: 35–53)).

genizacijo in fragmentacijo narave ter nasilno ločitvijo človeka od naravnih pogojev preživetja imanentno protiokoljski. Ob tem kapitalistični sistem nadzora in regulacije pomeni nenadzor in neregulacijo ter je tako v protislovju z naravnimi sistemi regulacije in nadzora. Družbeni zakoni kapitalizma so torej v nasprotju z zakoni narave, kar je v metabolnem odnosu med družbo in naravo pripeljalo do »nepopravljive razpoke« (prav tam). Priča smo odtujitvi posameznikov od naravnih pogojev njihove eksistence ter netrajnostnemu, težko reverzibilnemu in kaskadnemu uničenju za eksistenco ključnih naravnih pogojev – soočeni smo s splošno okoljsko krizo globalnih razsežnosti. Pojavitev razpoke znotraj metabolnega odnosa, izmenjave ter regulacije med družbo in naravo Marx opiše na primeru kmetijstva oziroma cikla izmenjave rastlinskih in živalskih hranil (predvsem Marx, 2010: 768–801 in 2012: 409–411).

Narava in delovna teorija vrednosti v kapitalizmu

Narava kot brezplačno darilo kapitalu

V kapitalizmu je vrednost odvisna od družbeno potrebnega delovnega časa, zato ima kapital sistemsko pogojeno željo po čim večji brezplačni prislaitvi takšnih pogojev produkcije, ki bi prispevali k produkciji uporabnih vrednosti, ne da bi prispevali k vrednosti proizvedenega blaga. To pomeni, da za vzpostavitev takšnih pogojev ni bilo potrebno mezdno delo ter da posledično njihova prisvojitve ni prispevala k povečanju vrednosti. Kot na primeru zemlje razloži Marx: »Zemlja ... je aktivni agens produkcije v proizvodnji uporabne vrednosti, materialnega produkta, na primer pšenice. Toda nič nima opraviti s proizvodnjo vrednosti pšenice« (Marx, 2010: 803). Kapitala ne zanimajo katerikoli brezplačno izkoristljivi pogoji, temveč zgolj tisti, ki lahko prispevajo k čim cenejši reprodukciji izkoristljive delovne sile, čim večjemu presežnemu delu v razmerju do celotnega živega dela in čim večji absorpciji dela, še posebej presežnega dela, ali pa so materialni substrat vrednosti. Med takšne pogoje spadajo produktivne sile, ki izhajajo iz sodelovanja med ljudmi, delitve dela, tehnologij, človeških delovnih zmožnosti, delavčevega družinskega življenja in naravnih pogojev. Slednje, ki nas v pričujočem članku zanimajo, lahko razdelimo na naravno bogastvo življenjskih sredstev (ustrezno podnebje, rodovitna prst, ribji stalež itn.) in

naravno bogastvo delovnih sredstev (premog, biomasa, plovne reke itn.) (Marx, 2012: 418). Kot pravi Marx v Kapitalu III (2010: 732–33):

Naravni elementi, ki vstopajo v produkcijski proces in ki nič ne stanejo ne glede na odigrano vlogo v proizvodnji, ne vstopajo [v produkcijski proces] kot komponenta kapitala, temveč kot brezplačno darilo narave kapitalu, to je kot brezplačno darilo naravne produktivne sile delu, ki [...] se kaže kot produktivnost kapitala kot vsa ostala produktivnost pod kapitalističnim produkcijskim sistemom.

Takšen pogled popači razumevanje narave ter prispeva k netrajnostni, potratni in destruktivni rabi naravnih pogojev. Dojemanje narave kot brezplačnega darila kapitalu in okoljska destruktivnost sta torej imanentna kapitalističnemu produkcijskemu načinu.

Pomen in funkcije naravnih pogojev za kapital³

Naravni pogoji torej ne prispevajo k neposredni produkciji vrednosti, a imajo kljub temu za kapital nenadomestljive funkcije in pomene (Burkett, 1999: 33–47; 69–78).

Prvič, na najsplošnejši ravni naravni pogoji (od zraka, prsti in pitne vode do svetlobe in toplote) omogočajo preživetje človeškim bitjem na način, za katerega kapitalu ni treba posredno ali neposredno plačati prav nič. Obstoj kisika in njegova stabilna koncentracija v atmosferi prek procesa fotosinteze sta za kapital brezplačna. Tako lahko ta povečuje delež presežne vrednosti, saj mu ni treba niti neposredno niti posredno (prek višjih davkov, mezd itn.) zagotavljati teh pogojev. Naravni pogoji torej posedujejo za človeško eksistenco nujne lastnosti, ne da bi nastali kakršnikoli stroški kapitala. Na to življenjsko pomembno funkcijo naravnih pogojev opozori že Marx, ko pravi, da je »[r]eč lahko uporabna vrednost, ne da bi bila vrednost. Tako je, kadar njena korist za človeka ni posredovana z delom. Tako je z zrakom, deviško zemljo, naravnimi travniki, divje rastočim lesom itn.« (Marx, 2012: 34).

Drugič, vrednost se mora nujno objektivizirati v profitabilno tržno blago, ki pa ima vrednost in uporabno vrednost. Pri produkciji uporabne vrednosti takšnega tržnega blaga po pravilu sodelujeta tako narava kot človeško delo. Narava je materialni substrat vrednosti oziroma po Marxu: »Vrednost je

3 Z v tem podpoglavju povedanim ne želimo zmanjšati ali relativizirati teže izkoriščevalskega odnosa med kapitalom in delom ter uporabne vrednosti delovne sile kot edinega vira presežne vrednosti, temveč zgolj osvetliti ter dati oziroma povrniti pomen naravnim pogojem znotraj kapitalističnega produkcijskega procesa.

ravnodušna do tega, katera uporabna vrednost jo nosi, mora pa jo nositi uporabna vrednost« (Marx, 2012: 157). Brez naravnih pogojev torej do objektivizacije vrednosti ne bi moglo priti in proces prisvajanja presežne vrednosti bi se ustavil.

Tretjič, naravni pogoji omejujejo in določajo produktivnost dela, saj so vse uporabne vrednosti nujno proizvedene s strani narave in človeškega dela. V *Kapitalu* Marx to razloži tako (2012: 418): »Če odmislimo bolj ali manj razvito podobo družbene produkcije, ostaja produktivnost dela vezana na naravne pogoje. Vse to je mogoče zvesti na naravo samega človeka, na primer na raso, ter na naravo.«

Četrtič, naravni pogoji pomenijo osnovno možnost presežnega dela, saj so s svojimi kvalitativnimi in kvantitativnimi lastnostmi sploh sposobni vzpostaviti razmere za produkcijo presežnih produktov. Kot pravi Marx (2010: 628): »Naravni pogoji morajo biti takšni, da del njihovega [delavčevega] razpoložljivega delovnega časa zadostuje za njihovo reprodukcijo in preživetje kot producentov, da proizvodnja njihovih potrebnih sredstev subsistence ne potroši njihove celotne delovne sile. Rodovitnost narave tu vzpostavlja mejo, začetno točko, osnovo.« Če uporabimo najočitnejši primer: pri kmetijski dejavnosti so naravni pogoji (rodovitnost prsti, klimatske razmere, geomorfologija itn.) skupaj s kmečkimi delavci tisti, ki zagotovijo dovolj presežnega produkta za nadaljnjo delitev dela in preživetje tudi nekmečkih delavcev. Ti pa lahko nato zaradi poceni življenjskih sredstev, proizvedenih s strani kmečkih delavcev in naravnih pogojev, proizvajajo druge presežne produkte.

Petič, od količine in kvalitete naravnih pogojev je med drugim odvisno, koliko mezdnih delavcev lahko kapital vrednotvorno uporabi. Ti mu pri produkciji vrednosti ne pomagajo prav nič, če ni ustreznih naravnih pogojev (od primerne toplote, svetlobe in zraka pa do naravnih medijev in virov), ki omogočijo profitabilen potek delovnega procesa, oziroma po Marxu (2010: 247): »Količina delavcev, s katerimi lahko kapital razpolaga, ne temelji na njihovi vrednosti, temveč na količini surovih in pomožnih materialov, strojev in elementov konstantnega kapitala ter potrebščin za življenje.«

Šestič, naravni pogoji služijo za dodatno absorpcijo dela ter s tem posledično dodatno absorpcijo presežnega dela in kapitala. Ob primernem prisvajanju takšnih naravnih pogojev (od svetlobe, toplote in meteoroloških pogojev do naravnih virov, rodovitne prsti in kvalitetnih gozdov) lahko kapital preseže lastne omejitve in omejitve proizvedenih produkcijskih sredstev ter s tem poveča absorpcijo dela, še pomembneje, absorpcijo presežnega dela. S takšno ustrezno izrabo naravnih pogojev lahko kapital »pridobi ekspanzivno silo, ki mu omogoča, da elemente svoje akumulacije

razširi prek meje, ki mu jo na videz postavlja njegova lastna velikost, namreč vrednost in množina že produciranih produkcijskih sredstev, v katerih biva« (Marx, 2012: 499).

Sedmič, naravni pogoji (od novih medijev, na primer vodne pare, do kvalitetnejših ali novih naravnih virov) lahko povečajo produktivnost dela, ne da bi povečali vrednost proizvedenega tržnega blaga. Še več, ker ob uporabi ustreznih naravnih pogojev proizvedemo več tržnega blaga na enoto delovnega časa, se vrednost blaga zniža in tako se zniža potreben delovni čas za reprodukcijo delavca oziroma poveča presežni delovni čas, ki pripada kapitalistu. Kot razloži Marx (v Burkett, 1999: 76):

Dokler [...] naravni pogoji nič ne stanejo, vstopijo v delovni proces brez vstopa v valorizacijski proces. Naravni pogoji naredijo delavca bolj produktivnega, ne da bi povečevali vrednost produkta ali dodali k vrednosti blaga. Raje znižajo vrednost posameznega blaga, saj povečajo kvantiteto proizvedenega blaga v istem delovnem času, torej znižajo vrednost vsakega dela te kvantitete. Če to blago vstopi v reprodukcijo delovnih zmožnosti, se vrednost delovne zmožnosti zniža ali skrajša delovni čas, potreben za reprodukcijo mezde, in [tako se] poveča presežno delo. Glede na to so sile narave apropiirane s strani kapitala ne zaradi njihovega povečanja vrednosti blaga, temveč zaradi njihovega znižanja.

Kapital, vrednost in narava

Imanentna protikoljskost kapitalističnega bogastva

V kapitalizmu je vrednost »aktivni faktor« produkcije uporabne vrednosti. Zasebno bogastvo, enačeno z vrednostjo (t. i. specifična kapitalistična produkcija), dominira nad družbenim bogastvom, enačenim z uporabnimi vrednostmi (t. i. produkcija na splošno). Zasebno bogastvo se kaže kot bogastvo nasploh. To izhaja iz dejstva, da v kapitalizmu »bogastvo privzame formo ‚zbirke blaga‘«, »posamezno blago [pa postane] ‚elementarna forma‘ bogastva« (Heinrich, 2013: 32). Kljub temu uporabne vrednosti ne glede na družbeno formo reprezentacije konstituira substanco celotnega družbenega bogastva ter so nujno proizvedene s strani narave in človeškega dela.

»Delo [...] ni edini vir uporabnih vrednosti, ki jih producira, ni edini vir snovnega bogastva. Delo je njegov oče, kakor pravi William Petty, zemlja pa je njegova mati« (Marx, 2012: 134).⁴ Zato enačenje bogastva z »zbirko blaga«, utemeljeno na družbeno realni abstrakciji, tj. družbeno potrebnem delovnem času, privede do popačenega, protiokolskega pogleda ter indiferentnosti, celo averzije do okoljskih in družbenih reči in pogojev, ki ne pripeljejo do povečanja vrednosti.

Zasledovanje zasebnega bogastva in vrednosti pomeni tudi to, da bodo družbeno bogastvo in uporabne vrednosti v kapitalizmu proizvedene zgolj kot nujna, stranska posledica proizvodnje zasebnega bogastva in akumulacije kapitala. Tako so lahko človeške potrebe, tudi potrebe po ohranjeni naravi in visoki biodiverziteti, v kapitalizmu zadovoljene zgolj po »naključju«, kot nujnosti pri zasledovanju čim večje presežne vrednosti.

Denar ter abstrakcija od naravnih in družbenih dimenzij uporabne vrednosti tržnega blaga

Vrednost, temelječa na abstraktnem, homogeniziranem družbeno potrebnem delovnem času, abstrahira od oziroma izbriše kvalitativno različne in heterogene okoljske in družbene dimenzije uporabnih vrednosti. Ta abstrakcija od okoljskih in družbenih dimenzij uporabnih vrednosti pomeni »antagonistično nasprotje« (Burkett, 1999: 83), saj se izvrši kljub temu, da je vrednost navzlic abstrakciji in utemeljenosti na družbeno potrebnem delovnem času še zmeraj objektivizirana v določeni uporabni vrednosti, utemeljeni na uporabi konkretnih človeških in naravnih virov. Za »razrešitev« tega nasprotja poskrbi denar. Ta je materialna manifestacija vrednosti in blago, ki ima zgolj en namen – biti splošno sredstvo izražanja menjalne vrednosti vsega drugega blaga (Heinrich, 2013: 31–77). Denar tako abstrahira od oziroma izbriše katerekoli raznolike, distinktivne ter partikularne okoljske in družbene dimenzije uporabne vrednosti tržnega blaga. Ločuje to, kar je prej bilo skupek nezamenljivih, neprenosljivih, kvalitativno drugačnih in posebnih stvari. Denar je »vzel vsemu svetu, človeškemu svetu in naravi, njegovo prvotno vrednost« (Marx, 1979: 185). Iz tega izbriša raznolikosti naravnih in družbenih dimenzij uporabne vrednosti tržnega blaga izhaja dejstvo, da je sistem, reguliran s strani denarja oziroma vrednosti,

4 Takšen pogled je v celoti konsistenten z Marxovo materialistično filozofijo, ki ima začetke pri Demokritu, Epikuru in Lukreciju: »Samoumevno je, da, kakor pravi Lukrecij, 'nil posse creari de nihilo'. Iz nič ne nastane nič« (2012: 178). Ob tem v Kritiki gotskega programa kritizira pisce programa in vse tiste socialiste nasploh, ki so v delu videli edini vir bogastva in mu pripisovali nadnaravno ustvarjalno moč.

slep za heterogenost naravnih pogojev in virov ter s tem v nasprotju z raznolikim in mnogoterim naravnim svetom.

Razkosanje in homogenizacija narave in dela

Kapital potrebuje naravo za objektivizacijo uporabne vrednosti delovne sile. A je ne potrebuje niti v obliki povezanosti producentov in njihovih naravnih pogojev eksistence niti v obliki organsko prepletenih, nedeljivih, raznovrstnih in mozaično razporejenih ekosistemov, temveč ločeno, razdeljeno, razkosano, dostopno, preprosto izkoristljivo in prostorsko skoncentrirano. Razkosana in homogenizirana narava je na eni strani najprimernejša za produktivno objektivizacijo uporabne vrednosti delovne sile, na drugi strani pa omogoča preprost nadzor nad delovno silo, ki dela na takšni zaplati narave (eksemplaričen primer so plantaže). Proces fragmentacije in homogenizacije je na eni strani imanenten kapitalu in kapitalističnemu razvoju, saj je takšna narava najprimernejša za objektivizacijo vrednosti, na drugi strani pa je ta proces neskončen, saj je tržno blago kvalitativno enako, vrednost pa proizvedena s strani kvalitativno enakega človeškega dela, tj. abstraktnega dela, za katerega se zdi, da lahko narašča v nedogled. Zadnji stadij takšnega pogleda je vedno bolj priljubljena uporaba koncepta naravnega kapitala, ki naj bi prek komodifikacije in finančne cenoitve cenovno še neovrednotene narave le-to varoval in ji pripisoval »pravo« ceno:

Denarne oznake se prilepijo na partikularne stvari in predpostavijo zamenljive entitete, v odnosu do katerih so lahko vzpostavljene ali sklenjene zasebne lastniške pravice. To pomeni, da si predstavljamo entitete, kot da bi lahko bile vzete iz kateregakoli ekosistema, katerega del so. Dovolimo si na primer vrednotiti ribo neodvisno od vode, v kateri plava. Po tej logiki lahko denarno vrednost celotnega ekosistema izračunamo zgolj s seštevanjem njegovih delov, ki so vzpostavljeni v atomističnem odnosu do celote. [...] Zasledovanje denarnih valorizacij nas zaveže popolni kartezijsko-newtonovsko-lockovski in v določeni meri »antiekološki« ontologiji konstitucije naravnega sveta (Harvey, 1993: 6).

Proces fragmentacije in homogenizacije narave pa ne poteka v nekakšnem vakuumu, temveč sočasno, prepleteno in sovisno z degradacijo, poenostavitvijo in mehanizacijo dela v času kapitalističnega razvoja. S tem

ko »delo postaja bolj homogeno, podobno postaja tudi velik del narave, ki je podvržen podobnemu procesu degradacije« (Foster, 1994: 111). Proces homogenizacije in fragmentacije narave ter proces homogenizacije in fragmentacije dela sta torej zgolj različna vidika istega gibanja kapitala.

Moč kapitala ter subsumpcija narave in dela pod kapital

Kapital ima zaradi nasilne ločitve producentov od nujnih pogojev proizvodnje, tudi naravnih, moč določanja oblik in form, v katerih se delovna sila in narava produktivno združujeta tako znotraj ene produkcijske enote kot v širšem produkcijskem ciklu. Ta združitev poteka zgolj na podlagi čim večje akumulacije kapitala ob absolutni indiferentnosti do kakršne koli namere po racionalni koevoluciji človeškega bitja in narave, ohranjanja naravnih bogastev, vidikov policentričnega in skladnega razvoja različnih geografskih območij ali spoštovanja naravnih nosilnih kapacitet določenih področij. S to možnostjo določanja oblik združevanja in razdruževanja pridobi kapital absolutno moč in nadzor nad naravnimi pogoji in delavci. Združevanje naravnih pogojev in delavcev torej ni »svobodno« in neposredno, temveč razdeljeno, nadzorovano in določeno s strani kapitala.

Ob nadaljnjem razvoju kapitalizma ta moč kapitala še narašča. Če je bil v preteklosti kapital »primoran« naravne pogoje in delo združevati v določenih regionalnih enotah, je sedaj s povečano mobilnostjo povsem svoboden, da se od teh regionalnih naravnih pogojev loči ter proizvedena produkcijska sredstva, delovno silo in naravne pogoje brez težav združi na povsem drugem koncu sveta. Še več, nadaljnji razvoj kapitalističnega produkcijskega sistema ne pomeni zgolj združevanja dela, proizvedenih produkcijskih sredstev in narave na drugem koncu sveta, temveč tudi razdruževanje in povsem novo združevanje teh sil v množici na novo razvijajočih se panog. Tako vsaki kapitalski odločitvi po novem združevanju sledita razdruževanje obstoječih vezi in novo združevanje – in tako v nedogled.

Kapital tako s procesom povečevanja moči in nadzora nad naravnimi pogoji in delom ter procesom homogenizacije in fragmentacije narave in dela omenjene sile podreja neposrednemu produkcijskemu procesu, jih ukaluplja, prilagaja in spreminja v gibal družbenega dela. S tem povečuje realno in formalno subsumpcijo narave in dela pod seboj.⁵

⁵ Marx razlikuje formalno in realno subsumpcijo produkcije kapitalu. Zgodovinsko je najprej potekala formalna subsumpcija, ko je kapitalist postal lastnik manufakture, delavnice oziroma produkcijskega obrata in s tem tudi lastnik vsega proizvedenega blaga. Njegov nadzor in upravljanje sta bila le formalna, lastniška oziroma zunanja. Ni (še) vplival na sam produkcijski proces, ki je potekal v teh obratih. Naslednja faza pa je realna subsumpcija produkcije pod kapital. Ta za razliko od zgornje pomeni spremembe, prilagoditve in transformacije produkcijskih procesov in tehnologij v samem obratu, in sicer tako, da čim bolj ustrezajo

Denar kot univerzalni ekvivalent ter kupljivost nekupljivega

Denar v kapitalizmu nastopa kot univerzalni ekvivalent in univerzalna sila nakupovanja, zato lahko načeloma vsako stvar – ne glede na njeno okoljsko, družbeno ali kulturno vrednost – monetariziramo in kvantificiramo. »[V]se lahko kupimo, vse lahko spremenimo v denar [...] Ničesar ni višjega ali svetejšega, dokler si lahko karkoli prisvojimo z denarjem« (Marx, 1973: 838–9). Takšna zmožnost pripelje do degradacije in razvrednotenja narave: čeprav so lahko bile nekatere naravne reči še pred kratkim na podlagi svoje intrinzične vrednosti, nenadomestljivosti, izjemnosti ali visoke biodiverzitet nedostopne, postanejo z dominacijo denarja običajna, kupljiva, menljiva in odvrgljiva reč s točno določeno monetarno ceno. Vse pogostejša uporaba in legitimnost koncepta naravnega kapitala v strokovnih, političnih, ekonomskih in drugih krogih je zgolj zadnji korak daljšega procesa monetarizacije narave.

Neskončna akumulacija kapitala ter neskladje z omejenostjo in končnostjo naravnih virov in ponorov

Kapital – denar, ki išče več denarja – je pri svojem iskanju brezmejen. Njegov cilj je neskončna akumulacija kapitala, njegovo vodilo pa »*Après moi le déluge!*« (Marx, 2012: 221). »Če se kapital poveča od 100 na 1.000, je sedaj 1.000 točka začetka, s katere mora priti do [novega] povečanja; desetkratno povečanje, povečanje za 1.000 %, ne šteje nič« (Marx, 1973: 335). Takšna usmeritev je v absolutnem nasprotju s končnimi in omejenimi naravnimi viri in ponori. Neomejena rast na omejenem planetu je preprosto biofizično nemogoča. Zasledovanje takšnega ekspanzionističnega cilja pelje svet in s tem človeštvo v pogubo.

Iz tega cilja izhaja tudi sistemsko pogojena nuja po premagovanju, izigravanju ali uničenju kakršnihkoli omejitev, ki bi bile kapitalu postavljene na pot (okoljska zakonodaja, izraba določenega naravnega vira, nestrinjanje lokalnega prebivalstva s posegi v naravo itn.), in razumevanju vsake meje kot zgolj še ene pregrade, ki jo je treba premagati oziroma, kot zapiše Marx (1973: 334):

Kolikor kapital reprezentira občo formo bogastva – denar –, je brezmejni in brezmerni gon po preseganju svoje pregrade. Vsaka meja je

kapitalu. S tem kapital realno in notranje prežema in transformira razmerja, procese in tehnologije v produkcijskem obratu.

in mora biti za kapital pregrada. Sicer bi prenehal biti kapital – denar [...]. Brž ko bi določene meje ne razumel več kot pregrade, temveč bi se v njej kot meji počutil dobro, bi sam padel od menjalne vrednosti na uporabno vrednost, od obče forme bogastva na njegovo določeno substancialno obstajanje. Kapital kot tak ustvarja določeno presežno vrednost, ker neskončne presežne vrednosti ne more producirati natenkrat; toda kapital je nenehno gibanje, da bi ustvaril zmerom več presežne vrednosti. Kvantitativna meja presežne vrednosti se mu kaže le kot naravna pregrada, kot nujnost, ki jo skuša nenehno premagovati in prekoračevati.

S svojo ekspanzionistično logiko je kapital do sedaj presegel že štiri od devetih globalnih nosilnih kapacitet planeta (Steffen idr., 2015), uničenje za človekovo preživetje osnovnih naravnih pogojev pa se zgolj pospešuje.⁶ Ker postaja planet Zemlja za kapital počasi premajhen, zemljino orbito in vesolje spreminja v vedno večje smetišče (European Space Agency, ND), v zadnjem času pa za svoje preživetje in nadaljnjo akumulacijo poskuša realizirati idejo angleškega kapitalista Cecila Rhodesa s konca 19. stoletja (Stead, 1902: 190): »Anektiral bi planete, če bi lahko.«⁷

6 Znanstveniki so pred časom v luči eksistenčne odvisnosti človeške družbe od narave in vedno večjih pritiskov na naravni svet predstavili devet planetarnih mej nosilnosti planeta (Rockström in drugi, 2009; Steffen in drugi, 2015). Če želimo trenutne biofizične razmere na našem planetu ohraniti in se vsaj približno gibati znotraj za človeški razvoj primerne geološke dobe holocen, moramo ostati znotraj teh planetarnih meja nosilnosti planeta. Če pa se tem mejam preveč približamo ali jih presežemo, tvegamo nastanek nepopravljivih, nenadnih in kaskadnih sprememb v okolju. Te spremembe bi nepredstavljivo otežile in ogrozile življenje ljudi na planetu, kot ga poznamo danes. Takšnih mej je devet: podnebne spremembe, biosferna integriteta oziroma biodiverziteteta, tanjšanje stratosferskega ozona, zakislevanje oceanov, biokemični tokovi (fosforni in dušikov cikel), raba tal, raba vode, nalaganje aerosolov v ozračju in nove entitete. Čeprav so meje postavljene vsaka zase, niso neodvisne druga od druge. Med seboj so prepletene in sovisne; preseganje ene ojačuje pritiske na druge – na primer preseganje dušikove in fosforne planetarne meje vpliva na zmanjšano zmožnost absorpcije ogljikovega dioksida vodnih in obalnih ekosistemov, kar povečuje pritiske na planetarno mejo podnebnih sprememb. Trenutno smo presegli že štiri od devetih planetarnih meja (biokemični tokovi, biosferna integriteta, podnebne spremembe in raba tal), pritiski pa se še povečujejo.

7 Ta imanentna okoljska destruktivnost kapitala s preseganjem planetarnih meja postavlja preživetje človeštva pod vprašaj. V zadnjih desetletjih smo s svojim delovanjem na zemlji pustili tako globoke sledi, da se te kvalitativno razlikujejo od geološke strukture našega planeta pred tem. Zaradi tega in razsežnosti globalnega vpliva naših dejanj nasploh so geologi pred časom predlagali novo geološko dobo – antropocen, dobo človeka (Carrington, 2016) (na podlagi že povedanega v tem članku lahko brez zadržkov trdimo, da bi bilo poimenovanje kapitalocen, doba kapitala, primernejše in natančnejše). Človeška zgodovina in geološki čas se torej vedno bolj prepletata. V Marxovem času se ti zgodovini nista zdeli povezani. Ta (navidezna) neprepletenost je med drugim vplivala na določitev modernih evropskih konceptov (svoboda, napredek, dobrobit itn.) in svoboščin, pogosto temelječih na visoki porabi

Sklep⁸

V pričujočem članku smo spoznali, da je bil Karl Marx v nasprotju s pogostim prepričanjem luciden okoljski mislec. Teoretiziral je odnos med družbo in naravo, vlogo narave v produkcijskem procesu in delovni teoriji vrednosti ter posledice kapitalističnega razvoja za okolje. Prvotna akumulacija je povzročila nasilno ločitev večine populacije od naravnih pogojev življenja in proizvodnje ter prekinila z njihovim razumevanjem kot neorganskim te-

energije (Chakrabarty, 2009). Kritika Marxa ali drugih mislecev tistega časa zaradi spregleda te prepletenosti po naše ne bi bila utemeljena, saj – kot ugotavlja Marx v Prispevku h kritiki politične ekonomije: predgovor – si »postavlja človeštvo vedno le take naloge, ki jih lahko reši«. Naloga se »poraja šele tedaj, ko že obstoje materialni pogoji za njeno rešitev ali pa so vsaj v procesu nastajanja« (Marx, 1979: 106). V skladu s tem lahko rečemo, da v preteklosti ni bilo materialnih pogojev za mišljenje podnebnih sprememb, šestega množičnega izumiranja vrst in globalne ekološke katastrofe (kljub temu nam, kot smo videli v članku, Marx ponuja izjemno pomembne uvide v sistemske vzroke teh pojavov), danes pa je ukvarjanje s temi tematikami ena ključnih nalog naprednih sil v družbi. S tem bo moralo priti tudi do redefinicij modernih konceptov in svoboščin. Kot pa nas učijo misleci odrasti (Kallis, 2017), ekonomije ravnovesnega stanja (Dietz in O'Neill, 2013), ekonomije ameriškega krofa (Raworth, 2017) in drugi, ni treba, da je ta proces boleč. Ravno obratno, lahko pripelje do bolj raznovrstno bogate, pravične, izpopolnjujoče in sonaravne družbe.

8 Preden sklenemo, se zdi smiselno storiti še eno digresijo – na kratko (podrobno obravnavanje te tematike je onkraj omejitev tega članka) obravnavati še pogosto okoljsko kritiko Marxa, namreč njegov domnevni prometejski, razsvetljski in produktivistični pogled na zgodovino (glej na primer McLanghlin, 1990). Ne moremo zanikati Marxovega pogleda na kapitalizem in kapitalistični razvoj produktivnih sil kot na potrebni predstopnji komunizma. Kljub temu pa ne moremo trditi, da je Marxovo razumevanje progresivnega razvoja produktivnih kapitalističnih sil utemeljeno na naraščajoči nadvladi človeštva in materialnega bogastva nad naravo. Ob že omenjeni vlogi narave pri produkciji vrednosti in bogastva ter metabolizmu med družbo in naravo bi to Marxa pripeljalo najmanj v nasprotje s samim seboj. Naprednost kapitalizma je tako v ustvarjanju pogojev za redundantnost obstoja izkoriščevalskih razrednih razmerij ter odstranjevanju predkapitalističnih omejitev za naravni in družbeni razvoj človeških bitij. Dodatno, zaradi obstoja razrednih razmerij razvoj človeka kot naravnega in družbenega bitja ter odnos človek : narava v razrednih družbah potekata v nasprotujočih si, pogosto škodljivih in skrajno omejenih oblikah. Razmere se v kapitalistični (razredni) družbi še zaostrijo, saj ta pripelje do skrajne ločitve producentov med seboj in od naravnih pogojev proizvodnje. Tako komunizem nikakor ni zgolj organsko nadaljevanje kapitalizma, temveč dolg boj delavk in delavcev za družbo, v kateri med drugim »združeni producenti racionalno upravljajo družbeni metabolizem z naravo, ga postavljajo pod svoj kolektivni nadzor ... ga izvršujejo z najmanj potrebne energije ter v razmerah, najbolj vrednih in primernih za lastno človeško naravo« (Marx, 2010: 808). S tem vzpostavljajo družbo, v kateri se bo med drugim »zasebno lastništvo zemlje s strani posameznikov zdelo skoraj tako absurdno kot zasebno lastništvo enega posameznika nad drugim. Niti celotna skupnost, nacija ali celo sočasno živeče družbe niso lastnice sveta. So zgolj posestniki, koristniki in ga morajo kot boni patres familias prihodnjim generacijam zapustiti v boljšem stanju, kot so ga prejeli« (Marx, 2010: 763). Iz teh in še nekaterih Marxovih vpogledov Foster, Clark in York (2010: 441) po analogiji s Chávezovim »osnovnim trikotnikom socializma« zasnujejo »osnovni trikotnik ekologije«: 1) družbena uporaba, ne lastništvo nad naravo; 2) racionalna regulacija metabolizma med družbo in naravo s strani združenih producentov ter 3) zadovoljevanje skupnostnih potreb sedanjih in prihodnjih generacij (in življenja samega). Takšni in podobni Marxovi uvidi in nastavki postavljajo vsaj pod vprašaj njegov domnevni inferiorni pogled na naravo v komunizmu ter so radikalen in sonaraven pogled v prihodnje uravnavanje in sobivanje človeka z naravo.

lesom človeške subjektivnosti. Pojavila se je nepopravljiva razpoka znotraj metabolizma med družbo in naravo. Ob tem kapital homogenizira in fragmentira naravo in delo, si ju formalno in realno podreja ter bije sočasen boj proti naravi in delu. Ta se med drugim kaže prek kapitalske potrebe po neskončni akumulaciji in maksimizaciji dobičkov, kar nas vodi v okoljski zlom. Še več, kot smo zgolj nakazali na koncu zadnje opombe, Marx ponuja tudi sonaravne in progresivne uvide v prihodnje uravnavanje in sobivanje človeka z naravo. Z vsemi omenjenimi in podobnimi vpogledi nam Marxova okoljska misel ponuja pomembno orodje za razumevanje in spreminjanje trenutnega stanja stvari. Zato bi bilo smiselno v prihodnje več časa nameniti raziskovanju in bogatenju Marxove in širše marksistične okoljske misli ter graditi in povezovati delavske in okoljske boje proti skupnemu sovražniku.

Literatura

- Burkett, Paul (1999): *Marx and Nature: A Red and Green Perspective*. New York: St. Martin's Press.
- Carrington, Damian (2016): The Anthropocene Epoch: Scientists Declare Dawn of Human-Influenced Age. *The Guardian*, 29. avgust. Dostopno na: <https://www.theguardian.com/environment/2016/aug/29/declare-anthropocene-epoch-experts-urge-geological-congress-human-impact-earth> (10. maj 2020).
- European Space Agency (n. d.): *Space Debris*. Dostopno na: https://www.esa.int/Our_Activities/Operations/Space_Debris (23. januar 2020).
- Chakrabarty, Dipesh (2009): The Climate of History: Four Theses. *Critical Inquiry* 35(2): 197–222.
- Dietz, Rob in Dan O'Neill (2013): *Enough is Enough: Building a Sustainable Economy in a World of Finite Resources*. San Francisco: Berrett-Koehler Publishers, Inc.
- Foster, John Bellamy (1994): *The Vulnerable Planet: A Short Economic History of the Environment*. New York: Monthly Review Press.
- Foster, John Bellamy (2000): *Marx's Ecology: Materialism and Nature*. New York: Monthly Review Press.
- Foster, John Bellamy, Bret Clark in Richard York (2010): *The Ecological Rift: Capitalism's War on the Earth*. New York: Monthly Review Press.
- Harvey, David (1993): The Nature of Environment: The Dialectics of Social and Environmental Change. V *Socialist Register 1993: Real Problems, False Solutions*, Ralph Miliband in Leo Panitch (ur.), 1–51. London: The Merlin Press.

- Heinrich, Michael (2013): *Kritika politične ekonomije: Uvod*. Ljubljana: Sophia
- Kallis, Giorgos (2017): *In Defense of Degrowth: Opinions and Minifestos*. Bruselj: Uneven Earth Press.
- Lebowitz, Michael A. (2014): *Socialistična alternativa: resnični človekov razvoj*. Ljubljana: Sophia
- Marx, Karl (1973): *Grundrisse: Introduction to the Critique of Political Economy*. New York: Vintage.
- Marx, Karl (2012): *Kapital: Kritika politične ekonomije*, zvezek 1, knjiga 1: produkcijski proces kapitala. Ljubljana: Naprej!
- Marx, Karl (2010): Capital III. V *Marx & Engels Collected Works, Vol. 37*, J. Cohen in dr. (ur.), XI–982. London: Lawrence & Wishart.
- Marx, Karl (1979): Prispevek k židovskemu vprašanju II. V *Izbrana dela v petih zvezkih*, I. zvezek, B. Zihlerl (ur.), 149–188. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Marx, Karl (1979): Kritika nacionalne ekonomije (Pariški rokopisi 1844). V *Izbrana dela v petih zvezkih*, I. zvezek, B. Zihlerl (ur.), 245–398. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Marx, Karl (1979): Prispevek h kritiki politične ekonomije: predgovor. V *Izbrana dela v petih zvezkih*, IV. zvezek, B. Zihlerl (ur.), 101–109. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- McLaughlin, Andrew (1990): Ecology, Capitalism and Socialism. *Socialism and Democracy* 10: 69–102.
- Raj, Pate in Jason W. Moore (2017): *A History of the World in Seven Cheap Things*. Oakland: University of California Press.
- Raworth, Kate (2017): *Doughnut Economics: Seven Ways to Think Like a 21st-Century Economist*. London: Random House Business Books
- Rockstrom, Johan in drugi (2009): Planetary Boundaries: Exploring the Safe Operating Space for Humanity. *Ecology and Society* 14(2): 32. Dostopno na: <http://www.ecologyandsociety.org/vol14/iss2/art32/> (20. maj 2020).
- Stead, William T. (1902): *The Last Will and Testament of Cecil John Rhodes*. London: „Review of Reviews“ Office.
- Steffen, Will in drugi (2015): Planetary Boundaries: Guiding Human Development on a Changing Planet. *Science* 347(6223): 736–746.